

POITIERS-I HILARIUS HIMNUSZAI

AZ ELSŐ HIMNUSZ ÉRTELMEZÉSE

ADAMIK TAMÁS

Hilarius Poitiers-ban (Pictavis) született vagyonos pogány családban 315-ben. Szülei gondos nevelésben részesítették. Latin és görög nyelvben egyaránt jártasságra tett szert.¹ Felnőtt korában keresztelkedett meg, s nem sokkal utána, 350 körül szülővárosa püspökévé választották, s e funkciójában az arianizmus igen hatékony ellenfelévé vált. 356-ban Kis-Ázsiába, Phrygiába száműzte az arianusokkal rokonszenvező II. Constantius császár (337–361) a Béziers-ben tartott zsinaton, mert Hilarius ellenezte Athanasios elítélését. 360-ban térhetett vissza püspöki székhelyére, ahol 367-ben bekövetkező haláláig vezetett egyházmegyéjét. Filozófó hajlama vezette el a kereszténységhez, és ez a hajlam indította arra is, hogy mélyebben megismerje a keresztény tanítást, mindenekelőtt a krisztológiát. Száműzetése idején írta a *Szentháromságról* (*De Trinitate*) és a *Zsinatokról* (*De synodis*) című műveit, előtte a kommentárokat *Máté evangéliumához* (*In Matthaem*), utána pedig a *Zsoltárokhoz* (*In psalmos*),² továbbá vitairatokat II. Constantius császárhoz és himnuszokat.³ Életének és prózai műveinek mérvadó ismertetését olvashatjuk Jean Doignon tanulmányában, amely a *Reallexikon für Antike und Christentum* című lexikonban jelent meg.⁴

HILARIUS MAGYARORSZÁGON

Már régóta tartozom ezzel a tanulmánnyal Hilariusnak, két okból is.

1. A *Római irodalom* című könyvemben négyszer ugyan említtem Hilariust, de külön fejezetet nem szentelek neki. Például említtem száműzetését, himnuszairól pedig Szent Ambrus kapcsán ennyit mondok: „Ambrosius előtt már Hilarius (315–367)

¹ Andresen: *Geschichte des Christentums...*, 68.

² Zsoltárkommentárjában felhasználta Órigenész műveit is; vö. Goffinet: *L'utilisation d'Origène...*

³ Műveinek kiadásai: *Sancti Hilarii Pictaviensis episcopi Opera omnia*; *S. Hilarii episcopi Pictaviensis Tractatus super Psalmos*; *S. Hilarii episcopi Pictaviensis Opera*; *Hilaire de Poitiers: Sur Matthieu*; *La Trinité. Le mystère de Dieu*; *Hilaire de Poitiers: La Trinité le Fils de Dieu*; *Hilaire de Poitiers: La Trinité. Le Christ et l'histoire*.

⁴ Doignon: *Hilarius von Poitiers*.

is írt himnuszokat, de azok hosszúak, formailag nehézkesek, és nehéz teológiai témákról szólnak, ezért alkalmatlanok voltak arra, hogy az egyszerű keresztény nép értse és énekelje őket.”⁵ Szent Jeromos életét ismertette pedig megjegyzem, hogy miután Rómában befejezte tanulmányait, Treviribe utazott, és ott megismerkedett Hilarius műveivel.⁶

2. Amikor a Pesti Barnabás utcából az ELTE BTK Latin Tanszéke átköltözött a Kecskeméti utcába, a Latin Tanszék előtt a folyosón álló egyik üres könyvszekrényben találtam egy 95 oldalas latin nyelvű disszertációt, amely ezt a címet viseli: *De hymnis Sancti Hilarii episcopi Pictaviensis*. Auctore Victore Buzna S. J. Coloczae (Kalocsa) 1911. A példányon a Görög Tanszék pecsétje van. Valaki félretette vagy ki-selejtezte, nem lehet tudni, miért. Mivel a könyv igen rossz állapotban volt, betettem egy dossziéba, és hazavittem azzal a szándékkal, hogy ha majd több időm lesz, részletesebben foglalkozom vele. Hát most érkezett el ez az idő.

De mindenekelőtt arról kell szólnom néhány szót, ki volt Buzna Viktor, hiszen disszertációjának véletlen megtalálása előtt én sem tudtam, hogy létezik egy ilyen nevű magyar klasszika-filológus. Buzna Viktor 1875-ben született a Nyitra megyei Kóróson. 1892-ben lépett be a jezsuita rendbe Nagyszombatban, bölcseletet Pozsonyban tanult, 1906–1908-ban teológiát Innsbruckban, ahol pappá szentelték. 1909–1911-ben tanári diplomát szerzett klasszika-filológiából Budapesten, és megvédte doktori értekezését. Ezután görög, latin és magyar nyelvet meg irodalmat oktatótt Kalocsán, Pécsen és Budapesten. 1951-től a pannonthalmi szociális otthonban élt 1960-ban bekövetkező haláláig.⁷

Buzna Viktor doktori értekezésének előszavában így körvonalazza célkitűzését: először kimutatja, hogy Hilarius írt himnuszokat, azután bizonyítja, hogy bizonyos himnuszokat tévesen tulajdonítottak neki, végül pedig azt a három himnuszt elemezi, amelyeket kétségtelenül neki tulajdoníthatunk.⁸ Hilarius biztosan írt himnuszokat, hiszen Hieronymus *De viris illustribus* című művének 100. fejezetében a szokásnál hosszabban szól Hilariusról, és művei felsorolásában külön említi a himnuszokat, eképpen: „liber hymnorum et misteriorum” – „hymnuszok és misztériumok könyve”, tehát szerinte Hilarius egy könyvnyi himnuszt írt. Ezt megerősíti a IV. toledói zsinat 13. kánonja: „tudjuk, hogy Isten dicséretére bizonyos himnuszokat írtak, olyanokat, „mint azok, amelyeket a legboldogabb tanítók, Hilarius és Ambrosius kiadtak

⁵ Adamik: Római irodalom a késő császárkorban, 187, 225, 236, 290; Adamik: Római irodalom a kezdetektől..., 740, 772, 818.

⁶ Uo., 779.

⁷ Vö. Magyar Katolikus Lexikon, 126.

⁸ Buzna: *De hymnis Sancti Hilarii...*, 3: *primum ut fecisse Hilarium hymnos ostenderem, dein per errorem eidem attributos refutarem, postremum ut eorum, qui sine dubio Hilarii essent, argumenta proferrem.*

⁹ S. Hieronymi *De viris illustribus*, 57: „liber hymnorum et misteriorum’ alius.”

(*sicut hi, quos beatissimi doctores, Hilarius atque Ambrosius ediderunt*)¹⁰ – idézi Buzna Viktor disszertációjában. Sevillai Isidorus ugyanezt állítja, de ki is egészíti: „Hilarius ... hymnorum carmine floruit primus”¹¹ – „Hilarius elsőként vált híressé a himnuszköltészetben.”

Hieronymus a Galatákhoz írt levél kommentárjában, ahhoz a helyhez, amelyben Pál ezt írja a galatákhoz:¹² „Ti ostoba galaták” (3), ezt a megjegyzést fűzi: „nem csoda, hogy ostobáknak és a megértéshez tunyáknak nevezi a galatákat, hiszen Hilarius is, a latin ékesszólás Rhodanusa, maga is gall és Poitiers-ben született, *in hymnorum carmine Gallos indociles vocet*¹³ – „egyik himnuszában a gallokat taníthatatlanoknak mondja.” A galloknak tehát nem lehet megtanítani a himnuszokat, ti. azokat a himnuszokat, amelyeket Hilarius írt a számukra, mert *indocilles* – „taníthatatlanok”. De nemcsak ezt jelenti ez a megállapítás, hanem azt is, amit Szent Pál is a szemükre vet, „nem engedelmeskednek az igazságnak”, azaz a keresztény igazságok helyett különféle eretnokségeknek hódolnak – mondja Hieronymus is. Hilariusnak volt ideje és alkalmja tanulmányozni a krisztológiai vitákat és a görög keresztény himnuszköltészetet Phrygiában. Az ariánusok tanaikat ugyanis a költészet eszközeivel, így himnuszok éneklésével is terjesztették. Hilarius ugyanezzel a lírai műfajjal szállt szembe velük, azaz az ortodox keresztény tanítást himnuszokban is kifejtette, hogy ne csak értelmükre hasson, mint a *De trinitate* című prózai művében, hanem érzelmeikre is.

A Hilarius-filológia történetében voltak kutatók, akik azt a nézetet képviselték, hogy egyetlen himnusza sem maradt ránk, például Max Manitius meg sem említi azokat.¹⁴ Becker Fülöp így emlékezik meg róluk az *Ókori Lexikon*ban: „Kisázsiai tartózkodásának utolsó gyümölcse volt, hogy az ottani egyház himnusaival megismerkedett s később Nyugaton is meghonosította; *liber hymnorum* elveszett.”¹⁵ Mások olyan hét himnuszt is neki tulajdonítanak, amelyek biztosan nem tőle származnak, és kezdő sorukkal fel is sorolja őket Buzna Viktor: 1. *Deus, pater ingenite*, 2. *In matutinis surgimus*, 3. *Iam meta noctis transiit*, 4. *Lucis largitor splendide*, 5. *Iesus refulsit omnium*, 6. *Iesu quadragenariae*, 7. *Beata nobis gaudia*. Ez a Hilariusnak való tulajdonítás Daniel tévedésére vezethető vissza, akit később több kutató követett. A felsorolt hét himnuszt Daniel *Thesaurus Hymnologicus* című könyvében Hilarius neve alatt szerepel.¹⁶ Daniel Thomasiustól vette át ezeket az adatokat, aki szintén felsorolja az említett himnuszokat, de csak a *Lucis largitor optime* kezdetű himnuszhoz írta oda (természetesen helytelenül), hogy Hilarius a szerzője. Daniel viszont úgy értelmezte,

¹⁰ Vö. Buzna: *De hymnis Sancti Hilarii...*, 18.

¹¹ S. Isidori Hispalensis Episcopi..., lib. I. Cap. 6, 2.

¹² Vö. Smith's Bible Dictionary, 197: „Galatia is literally the 'Gallia' of East.”

¹³ S. Hieronymi Commentaria..., col. 380.

¹⁴ Manitius: *Geschichte der christlichen lateinischen Poesie*, 13, 16, 21, 102, 137.

¹⁵ Becker: *Hilarius Pictaviensis*.

¹⁶ Daniel: *Thesaurus Hymnologicus*, Tom. I, 1–7; idézi Buzna: *De hymnis Sancti Hilarii...*, 19–20.

hogy a többi hat himnuszra is vonatkozik ez a megjelölés – írja Buzna.¹⁷ Thomasius tévedésének forrása pedig Fabricius, aki az említett himnuszokat indokolatlanul tulajdonította Hilariusnak, mert több X. és XI. századi kéziratban fennmaradtak, de egyik kézirat sem említi, hogy Hilarius lenne a szerzőjük.¹⁸ Tehát az említett hét himnuszt nem Hilarius írta – vonja le a következtetést Buzna. De könyvében közli ezeket a himnuszokat is: *Appendix hymnorum, qui per errorem S. Hilario Pictaviensi assignantur auctori* – „Himnuszok függeléke, amelyeket tévedésből tulajdonítanak a poitiers-i Szent Hilariusnak mint szerzőjüknek.”¹⁹ Révay József Buzna könyvéről írt recenziójában joggal emeli ki: „A kérdés irodalmát jól ismeri és ügyesen használja fel. Helyes kritikai érzékkel mutat rá egyes szerzők tévedéseire.”²⁰

Ezek után joggal merül fel a kérdés, hány eredeti himnusza maradt fenn Hilariusnak. Buzna kifejti, hogy Francesco Gamurrini 1880-ban Arezzóban talált egy kéziratot, amelyet ezen a címen adott ki 1887-ben Rómában: „Szent Hilarius Értekezése a misztériumokról és Himnuszai; és Aquitaniai Silvia Zarándoklása a szent helyekre.”²¹ A kódex tehát azt a három művet foglalta magában, amelyek a címben meg vannak említve.²² Ebben a kódexben maradt fenn Hilariusnak három himnusza töredékesen. Ezért érthetetlen, mondja Buzna, hogy Max Manitius hallgat róla, Becker Fülöp pedig azt írja, hogy a „liber hymnorum elveszett”.²³ Buzna a fentebb említett latin nyelvű disszertációjában kiadta e himnuszokat. Az elsőt *De Christo genito Deo* – „Krisztusról, a nemzett Istenről” címen, amelynek kezdősora: „Ante saecula qui manens” – „Aki a századok előtt vagy”;²⁴ a másodikat *De resurrectione carnis* – „A test feltámadásáról” címen, és kezdősora: „Fefellit saevam verbum factum te caro”²⁵ – „Rászedett téged, te vad halál, az Igévé vált test.” A harmadiknak ezt a címet adta: *De tentationibus Christi per diabolum* – „Krisztus megkísértése az ördög által”, kezdősora pedig: „Adae carnis gloriosa et caduci corporis”²⁶ – „Ádám húsának és esendő testének dicsőséges” ti. „harcai”. Végül közöl még egy negyedik himnuszt is, amelynek eredetiségében nem egészen biztos; ennek címe: *Hymnus Sancti Hilarii de Christo* – „Szent Hilarius himnusza Krisztusról;” kezdősora: „Himnum dicat turba fratrum” – „Zengjen himnuszt a testvérek tömege.”²⁷

¹⁷ Uo., 22–23.

¹⁸ Uo., 29.

¹⁹ Uo., 81–92.

²⁰ Révay: V. Buzna S. J.: De hymnis..., 357.

²¹ S. Hilarii Tractatus de Mysteriis et Hymni...

²² Buzna: De hymnis Sancti Hilarii..., 34–35.

²³ Uo., 36.

²⁴ Uo., 38–40.

²⁵ Uo., 52–53.

²⁶ Uo., 64.

²⁷ Uo., 72–76.

Nem érdektelen megnézni, hogy a Magyarországon közkézen forgó gyűjteményes fordításkötetekben fellelhetők-e Hilarius himnuszai, és hogyan értékelik a fordítók és az összeállítók. Babits Mihály *Amor sanctus. Szent szeretet könyve* című kötete bevezetésében így ír Hilariusról: „Szent Hilarius, a legrégebb latin himnusz-költő, akinek néhány verse, bár csonka és megromlott szövegben, ránk maradt, maga is ilyen irodalmilag tanult neofita volt, s filozofikus töprengések vezették a kereszténységhez.”²⁸ Babits Hilariusszal kezdi fordításkötetét: Sancti Hilarii Pictaviensis, *Hymnus antelucanus de Christi vita* – Szent Hilarius *Hajnali éneke Krisztus életéről*; kezdősora: „Hymnum dicat turba fratrum”.²⁹ A himnuszt így jellemzi a jegyzetekben: „*Hymnum dicat...* Régi ír források Hilariusnak tulajdonítják. Reggeli himnusz, s egyszersmind az evangélium énekes kivonata; érdekes vegyüléke költészetnek és tanító szándéknak, kései klasszicizmusnak és primitív kereszténységnek. Verse klasszikus sorokból áll, hasonlók például a görög drámákban is előfordulnak. De e klasszikus versből csak a rím hiányzik, hogy teljesen modern hatást tegyen.”³⁰

Sík Sándor hosszabban értekezik Hilariusról, ami érthető, hiszen Babits Mihályé után tíz évvel, 1943-ban jelentette meg a *Himnuszok könyvét*, s Hilarius himnuszainak témáiról tárgyilagosan nyilatkozik, verselését viszont kifogásolja: „Könyvéből csak három himnusz maradt ránk, azokat is csak újabban fedezték fel, azok is töredékesek. De az irányt világosan jelzik. Tárgya az elsőnek az, aminek védelmében harcolta végig egész életét: a »Filius consubstantialis«, az Atyával egylényegű Fiú születése; a másikké a Megváltó halála, a harmadikké a sátán. A tartalom tehát nemcsak hogy teljesen keresztény, de egyenesen teológiai; nehéz dogmatikus kérdések elvont, tudós, igen kevésé költői fejtegetése. A forma viszont teljesen a régi római költészet hagyományának keretei közt mozog: asklepiadeusok, senariusok, trochaikus tetrameterek. Az új irány mellett a kezdet nehézségei is jelentkeznek verselésében: technikája igen gyöngye; az első himnusz sorainak fele hibás, némelyik feltűnően rossz. Ez a gyenge külső forma az egyik oka annak, hogy Hilarius költészete hatástalanul hangzott el.”³¹

Csehy Zoltán és Polgár Anikó *Illatos kenőcsök háza. A középkori latin költészet gyöngyszemei* című antológiájába érthető módon nem kerülhetett be Hilarius-vers, hiszen Hilarius himnuszai nyilvánvalóan nem gyöngyszemei a középkori latin költészetnek.³² Farkasfalvy Dénes *Himnuszok* című válogatásában nem közöl Hilariustól himnuszt, mert Hilarius himnuszai nem váltak a papi zsolozsma részévé.³³

²⁸ Amor Sanctus, 13–14.

²⁹ Uo., 34–39.

³⁰ Uo., 169.

³¹ Himnuszok könyve, 9.

³² Vö. Csehy – Polgár: Illatos kenőcsök háza.

³³ Vö. Himnuszok. Válogatás...

Végül meg kell említenünk a Világirodalmi Lexikon rendkívül rövid, mindössze harminc soros szócikkét Szent Hilariusról, amely két durva hibával hívja fel magára az olvasó figyelmét: „Pictavio” a Pictavis vagy Civitas Pictavia helyett és „*De synodis* (A gyülekezeti énekekről)” a *De synodis* (A zsinatokról) helyett. Továbbá azzal is, hogy Hilarius művei között meg sem említi a himnuszokat, következésképpen Buzna művét sem ismeri.³⁴ Egyébként Buzna Viktor nagyszerű disszertációját Babits Mihály és Sík Sándor sem említi, pedig kortársai voltak Buznának, és – mint fentebb láttuk – le is fordítottak egy-egy himnuszt Hilariustól. De még ennél is furcsább, hogy a nemrég megjelent Katolikus Lexikon szócikke is hallgat Buzna legfontosabb művéről, pedig Moravek Endre bibliográfiája közli Révay József róla írt recenzióját.³⁵

HILARIUS ELSŐ HIMNUSZÁNAK FELÉPÍTÉSE ÉS HITELESSÉGE

Most pedig vizsgáljuk meg közelebbről, hogyan közli és értelmezi Buzna Hilariusnak azon három himnusza közül az első, amelyek az arezzói kódexben maradtak fenn. Buzna teljes egészében közli e himnusz ráánk maradt szövegét *De hymno I. De Christo genito Deo* – „Az 1. himnuszról. Krisztusról, a nemzett Istenről” címen. Az eredetiből 18 négysoros versszak teljesen megmaradt, a 19. versszak viszont csonka: a 4. sora hiányzik. Formáját tekintve *abecedarium*, *alfabetikus akrosztichon*: „az akrosztichonnak az a fajtája, amelyben a verssorok vagy a strófák első betűi ábécérendben követik egymást. Már az *akkád* és héber költészetből ismert, különösen gyakori az Ószövetségben, ahol legjellemzőbb példája a 119. zsoltár: ennek 22 szakasza a héber abécé 22 betűjével kezdődik” – írja Papp Árpád.³⁶ Hilarius 1. himnusza, ha gondolatmenetét követjük, 6 részre osztható. A Buzna gondozta eredeti latin szöveg mellett Sík Sándor magyar fordítását közöljük.

Az 1. részben Hilarius a Fiú és az Atyaisten viszonyának misztériumát villantja fel, megszólítás formájában: a Fiú és az Atya kezdettől fogva van, ez az alapja annak, hogy Istent Atyaistennek nevezhetjük. Ha nem lenne fia, nem nevezhetnénk Atyának (A). A Fiú kétszer született, egyszer Istentől, másodszor testben egy szűztől (B). Az első rész tehát két versszakból áll, és Krisztus megszólítása (1–2. versszak). A *nate* (1, 2) megszólító eset, és Krisztusra vonatkozik, de rá vonatkozik a „bis ... *genite deus*” (2, 1) „te kétszer született Isten” megszólítás is, akiről ezt mondja: „*in-nato nasceris a Deo*” (2,2) – „születetlen Istentől születesz” először, másodszor pedig

³⁴ Szepes: Szent Hilarius, 460.

³⁵ Moravek: A magyar klasszika-filológiai irodalom..., 7, 143.

³⁶ Zsolt – Kovács – Papp: *abecedarium*, 14.

egy gyermeket szülő szűz („virgo puerpera”) szült meg. A *puerpera* főnév Plautusnál (Amp. 1092) és Catullusnál 34, 13) fordul elő.

Ante saecula qui manens
semperque nate, semper ut est pater!
namque te sine quomodo
dici, ni pater est, quod pater sit, potest? (1)

Élő minden idők előtt,
kezdetől született s mint az Atyád, örök!
Mert hogy hordana ily nevet,
kezdetől ha Fiú nincs, kinek Atyja ő?

A 2. részben azt mondja el Hilarius, mit kér a himnuszt éneklő „nyájadnak mindenféle nemzedéke” („aetas omnigena ... gregis tui”) Krisztustól. Az *omnigenus* melléknév Vergiliusnál fordul elő: *Aen.* 8, 698. Azt kéri, hogy hallgassa meg, s ennek eredményeképpen az ember és az Isten közelebb kerüljenek egymáshoz, továbbá a születhetetlen Istenhez azért imádkozik, hogy az isteni személyek egymásban maradjanak (C-D versszak). A 2. részt is két versszakot foglal magában, a C-t és a D-t. (3–4. versszak). Az *innascibilis* melléknév Tertullianusnál fordul elő előszőr: *Val.* 37, 2.

Dum te fida³⁷ rogat, sibi
clemens ut maneat, plebs tui nominis
in te, innascibilem deum
orat, quod maneat alter in altero. (4)

Híven hordja e nép neved,
Istentől született Isten, imája egy:
benned vágyrna maradni ő
s hogy Te benne maradj, vággyal esenkedik.

A 3. részben azt a titkot fejtegeti Hilarius, hogyan lehet a Fiú az Atyában, az Atya pedig a Fiúban. Majd kijelenti, hogy boldog ember az, aki ezt a titkot erősen hiszi. Mert nagy dolog az, hogy Isten mindent átadott a Fiúnak abból, amit ő birtokol: mindent odaadott, mégis mindent birtokol. Ez a rész nagy titkot fejteget, ezért terjedelme is hosszabb, öt versszakban ölt testet (E–I versszak, 5–9. versszak). A 6. versszakban kijelenti Hilarius, hogy boldog az, aki hisz abban, hogy testetlen Istentől

³⁷ Buzna a fide olvasatot közli, Gamurri és Sik a fida olvasatot; én ez utóbbit részesítem előnyben, mert a nőnemű plebs jelzője.

tökéletes Isten született. Az *incorporeus* (testetlen, 6, 3) melléknév korábban Gelliusnál (5, 15, 1) és Macrobiusnál fordul elő (*Sat.* 7, 14, 10). A 7. versszakból megtudjuk, hogy az igaz Isten mint atya mindent átadott az egyszülött Istennek: „in unigenitum ediderit deum” (7, 4). Az *unigenitus* ebben az értelemben Szent Jeromosnál fordul elő (*Ep.* 124, 14), és Jézus Krisztust jelenti.

Extra quam capere potest
mens humana, manet filius in patre,
rursum, quem penes sit pater,
dignus, qui genitus est filius in deum. (5)

Meg nem értheti emberész:
Atyában a Fiú benne hogyan lehet.
S ismét: hogy lehet az Atya
A méltó fiúban benne, ki egy vele.

A 4. részben a fenti nagy titkot érthetőbben megvilágítja: Jézus Krisztus Isten kedves sarja. Kezdetől az Atya fénye világít a Fiúban, tehát fény a fényből, aki semmi olyasmiben nem szenved hiányt, ami az Atyáé, az Úrból egy az Egyszülött, akinek nincs kora, kezdete. A boldog kettes egy Valóság (K–O versszak, 10–14. versszak). Ez a rész is terjedelmes: öt versszakból áll. Azt mondhatjuk tehát, hogy a 3. és a 4. rész együtt alkotja a legfontosabb dogmatikai mondanivalót: az Atya és a Fiú egységét, ezért a leghosszabb. Krisztust *progenies Deinek* nevezi; a *progenies* Cicerónál (*Tusc.* 1,26) és Vergiliusnál is előfordul (*Aen.* 10, 470). az Atyát *incorruptibilis deus*nak mondja, tehát Lactantius (*Inst.* 1, 3, 9) és Augustinus szavával nevezi meg (*Civ.* 22, 26). Tehát az Atya és a Fiú egysége misztériumának nagyságát a legnagyobb pogány és keresztény szerzők szavaival emeli a magasba. Egészen természetes, hogy a 14. versszak ezzel a felkiáltással kezdődik: „O felix duum unitas” – „Ó, boldog egysége a kettőnek!”

Kara progenies dei,
connatum cui sit omne decus patris!
nil naturae eguit dari;
sed natum simul est, quicquid erat dei. (10)

Isten drága szülötte így:
Kezdetől az Atya fénye ragyog vele.
Semmi jóban hiánya nincs,
Minden véleszülött, ami az Istené.

Az 5. részben a Fiú tevékenységéről szól: mindenben engedelmeskedik az Atyának, mert ismeri akaratát. Nagy dolgokra született: minden általa lett; mindennek kezdete tőle van (P–Q versszak, 15–16. versszak).

Paret sed genitus patri
omnemque ad nutum attonitus manet;
et scire non est arduum,
quid velit se sequi, quem penes est pater. (15)

Engedelmesen a Fiú
Intést lesve teszi Atyja akaratát.
Nincsen tudni előtte gát,
Mit vár tennie az, mert hiszen egy vele.

A 6. rész, a 18. és a csonka 19. versszak befejezésnek tűnik: a betű gyenge, nem elég ahhoz, hogy tégedet, te nem nemzett Isten, tetteidet és mindazt, amit alkottál, megénekeljük, mert mindennek a királya vagy (S–T versszak, 17–18. versszak). Tehát a himnusz ötödik részének 19. versszaka csak töredékesen maradt ránk, ezért Sík Sándor le sem fordította. Az X, Y és Z versszaka, 20–22. versszaka, pedig teljesen elveszett.

Sed nos littera non sinit,
per quam te genitum concinimus deum,
gesta, quae tua sunt, loqui
carmenque natum, iam qui eras deus. (18)

Ám a gyenge betű kevés
Téged zengeni meg, isteni Egyszülött,
Nem lőn áldani tetteid
Méltó emberi dal, Isten, örök való.

Charles Kammengiesser szintén hat részre osztja fel, és kijelenti, hogy csonkasága ellenére ennek a himnusznak egész gondolatmenetét meg lehet állapítani a megszólítások alapján: az első rész az (A–E), megszólítással az (A–B) strófában; a második rész (F–I), megszólítással a 21–22. sorban; a harmadik rész (K–N), megszólítással a 37–38. sorban; a negyedik rész (O–P), megszólítással az 53. sorban; az ötödik rész (Q–S), megszólítás 61. sorban; és végül a hatodik, csonka lezáró rész (T), megszólítás 72. sorban.³⁸

³⁸ Kannengiesser: S. Hilaire de Poitiers, 487.

Buzna Viktor az összehasonlító stílusvizsgálat módszerével mutatja ki, hogy az 1. himnusz gondolatai és terminusai Hilarius egyéb műveiben is megtalálhatók, tehát tipikusan hilariusiak. Például az „ante saecula manens” kétszer is előfordul nála; egyszer *De Trinitate* című művében, egyszer pedig zsoldármagyarázataiban.³⁹ A „semper natus” szintén jellegzetesen hilariusi szókapcsolat, a *De Trinitate*-ben kétszer is használja, ahogyan a „semper ut est pater”-rel kezdődő gondolatmenetet is.⁴⁰ Amikor Sík Sándor „nehéz dogmatikus kérdések elvont, tudós” fejtegetéséről beszél Hilarius himnuszaival kapcsolatban, a fentebb idézett 1. versszak 3. és 4. sorára is gondolhatott: „namque te sine quomodo / dici, ni pater est, quod pater sit, potest.” Gamurrini méltán fűzi hozzá ezt a megjegyzést: „Construe: Namque quomodo sine te potest dici, quod pater sit, ni pater est?”⁴¹ – „Szerkeszd: Mert nélküled, hogyan lehet azt mondani, hogy atya, ha nem atya?”

Buzna megjegyzi e versszak értelmezéséhez, hogy a Szentháromság misztériumáról szól, és közli ennek a versszaknak is párhuzamát szerzőnk *De Trinitate* című művéből: „Et filius ab eo, qui pater est, unigenitus ab ingenito, progenies a parente, vivus a vivo ... Perfectus a perfecto, quia totus a toto, non divisio, quia alter in altero, et plenitudo divinitatis in filio est.”⁴² – „A fiú attól, aki atya, egyszülött a nem születtől, sarj az atyától, élő az élőtől... Tökéletes a tökéletestől, mivel teljes a teljestől, nem felosztás, mivel egyik a másikban, és az istenség teljessége van a fiúban.” Buzna szerint ez a négy első versszak a himnusz bevezetése.

Ezen elemzés után Buzna megállapítja, hogy Hilarius 1. himnusának és *De Trinitate* című művének gondolatvilága, szóhasználata és stílusa teljesen megegyezik, s elégséges annak bizonyításához, hogy mindkét művet Hilarius írta.⁴³

AZ ELSŐ HIMNUSZ VERSELÉSE ÉS FORRÁSAI

Buzna Victor „De metro et rhythmio hymni primi” (49–51) – „Az első himnusz metrikájáról és ritmusáról” címen külön fejezetben foglalkozik a szóban forgó himnusz verselésével. Előrebocsátja, hogy Wilhelm Meyer már részletesen foglalkozott ennek a himnusznak a verselésével is, ezért csak röviden tárgyalja. Megállapítja, hogy Hilarius a klasszikus verselés szabályait követi. A himnusz mindegyik strófája négy sorból épül fel: két glykóneusból (– – – U U – U –) és két kis asklepiadeusból (– – – U U – – U U – U –) úgy, hogy egy glykóneus és egy kis asklepiadeus sor disztichont alkot;

³⁹ Vö. Buzna: *De hymnis Sancti Hilarii...*, 41, 1–2. lj.

⁴⁰ Uo., 3–5. lj.

⁴¹ S. Hilarii *Tractatus...*, 28, 4. lj.

⁴² Buzna: *De hymnis Sancti Hilarii...*, 42., 1. lj.

⁴³ Uo., 49: „Genus quoque dicendi utriusque operis unum atque idipsum, ut nullum plane mihi relinquitur dubium, quin auctor utriusque fuerit idem Hilarius.”

s két ilyen disztichonból jön létre a strófa. Horatius 12-szer alkalmazza ezt strófát ódáiban: 1, 3, 13, 19, 36; 3, 9, 15, 19, 24, 25, 28; 4, 1, 3.⁴⁴ Az egymás után következő strófák első sora abécé betűinek sorrendjében követik egymást. A *distichon asclepiadeum* komoly nehézségek elé állította Hilariust, és nem is nagyon illett a himnusz dogmatikus témájához. Ez lehet az oka annak, hogy több esetben eltér a választott klasszikus normától. Már Meyer megállapította, hogy a glykóneus és az asklepiadeus második szótagját kilenc esetben rövidnek veszi Hilarius – írja Buzna, majd megjegyzi, hogy ő egy tizediket is talált, mégpedig a 45. sorban ezt: „*Mirum hoc opus ést dei.*” Ezt sort Meyer így változtatja meg: „*Mírúm deí hoc ést opus.*” Buzna helyteleníti ezt a változtatást, mert a sor önmagában is megáll, ha a „*mirum*” után hiátust engedünk, a „*hoc*” pedig az arsisban megnyúlik. Egyéb eltéréseket is felsorol Buzna, például költőnk a glykóneus és az asklepiadeus helyett iambikus sort alkalmaz (51). Majd kijelenti, hogy a római költők ilyen eltéréseket nem engedtek meg, a görögök viszont lírai verseikben igen.⁴⁵ Az újabb kutatók a vulgáris latin nyelv változásaival magyarázzák ezeket a prozódiai szabadoságokat. Az új utakon járó költők általában többet engednek maguknak, mint költőutódaik, akiknek keze alatt az adott költői műfaj stabilizálódik, és a metrika is szabályossá válik. Hilarius követője, Ambrosius már finoman gördülő, szabályos ambroziánus strófákban írta himnuszait. De ugyanez elmondható Catullus utódjáról, Horatiusról is, aki már nem engedi meg azokat a metrikai lazaságokat, amelyeket Catullus tudatosan elkövet.⁴⁶

Mint az imént láttuk, Horatius 12-szer alkalmazza azt a versformát, amelyben Hilarius himnuszát írta. Ebből nyilvánvaló, hogy Hilarius mintája Horatius ódaköltészete volt. Önkéntelenül felmerül a kérdés, hogy Hilarius szóhasználatában hagytak-e valamiféle nyomot Horatius ezen ódái. Hogy erre a kérdésre válaszolhassunk, először felsorolunk néhány párhuzamot; első helyen Hilarius sorát, a másodikon a neki megfeleltethető horatiusi sort közöljük: „*semperque nate, semper ut est pater*” (2) – „*ventorumque regat pater*” (1, 3, 3); „*et scire non est arduum*” (59) – „*nil mortali bus ardui est*” (1, 3, 37); „*manet filius in patre*” (18) – „*certa sede manet*” – (1, 13, 6); „*totum in unigenitum ediderit deum*” (28) – „*in me tota ruens Venus*” (1, 19, 9); „*ortu qui careat, quia*” (47) – „*Cressa ne careat pulchra dies nota*” (1, 36, 10); „*Istis vera patet dei / virtus*” (33) – „*reiectaeque patet ianua Lydiae*” (3, 9, 20); „*mundo te genuit virgo puerpera*” (8) – „*inter ludere virgines*” (3, 15, 5); „*Quanta est genitus in bona!*” (61) – „*Quantum distet ab Inacho*” (3, 19, 1); „*quid velit se sequi*” (60) – „*dulce periculum est, / o Lenae, sequi deum*” (3, 25, 19); „*aeternae decus gloriae*” (27), „*connatum cui sit omne decus patris*” (38) – „*aeternum meditans decus*” (3, 25, 5); „*Te cunctis dominum modis*” (73) – „*tandem nequitiae fige modum tuae*” (3, 15, 2); „*res tantas penitus*

⁴⁴ Vö. Q. Horati Flacci Opera, 318.

⁴⁵ Buzna: De hymnis Sancti Hilarii..., 51.

⁴⁶ Vö. Catullus versei, 16–19; Adamik: Zur Prosodie...; Seng: Der Versbau im..., 493.

credulus assequi” (22) – „iam nec spes animi *credula* mutui” (4, 1, 30); „Christe! dum innato *nasceris* a deo” (6) – „*nascentem placido lumine* videris” (4, 3, 2); „*Lumen* fulsit a *lumine*” (41) – „*nascentem placido lumine* videris” (4, 3, 2). A fenti példák alapján feltételezhetjük, hogy a döltbetűvel kiemelt szavakat Hilarius az azonos metrum hatására kölcsönözte Horatiustól, de a krisztológia nehéz témájához alkalmazva, úgy mond, megkeresztelte őket.

Ami pedig e himnusz eszmei tartalmát illeti, annak forrásaiként Buzna a *De Trinitate* II., III., IV., VII., IX., XI. és XII. könyvének egyes kijelentéseire utal. Ebből arra következtethetne az olvasó, hogy a himnusz gondolatmenete hűen követi a *De Trinitate* gondolatmenetét. Erről azonban nincs szó, hiszen a himnusz eszmei tartalma sokkal szűkebb: csak a *De Trinitate* II. és III. könyvének témáját, az Atya Isten és a Fiú Isten értelmezését, és kettőjük viszonyának misztériumát magyarázza híveinek. De e két könyv közül is a himnusz témája szempontjából fontosabb a II. könyv, mely részletesen tárgyalja a Szentháromság személyeit. A *Patrologia Latina* 10. kötetében II. könyv 6–7. fejezete fejt ki az Atya ortodox keresztény tanítását (54C – 57A), a 8–28. fejezete pedig a Fiú, tehát Jézus Krisztus Istenségét és emberségét (57A–69A). A Szentlélekről a 29–35. fejezetek szólnak (69A–75A), de Hilarius 1. himnuszában csak az Atya és a Fiú keresztény felfogását, és egymáshoz való viszonyát tárgyalja. A Szentlélekről nem szól.

A III. könyv a Fiú születésének misztériumát próbálja közelebb hozni. Isten misztériumai felfoghatatlanok. Így az Úr ezen szavai (én az Atyában vagyok, az Atya pedig bennem) jól példázza ezt. Az egyik a másikban, mert nincs más a Fiúban, csak az Atya. És emberré válva, nem vetkőzte le saját tulajdonságait. Az Atya és a Fiú dicsőségüket is kölcsönösen birtokolják. Ugyanez a kölcsönös csere figyelhető meg a dicsőség tekintetében az Atya és a Fiú között Jn 17, 1–6. szerint. Imájában Krisztus dicsóíti az Atyát, tudomásunkra hozva, hogy örök életet adományoz nekünk. Az Atya pedig az emberré lett Fiút dicsóíti feltámadása miatt. Ez a kölcsönös dicsóítás az Atya és a Fiú hatalmának egységét hirdeti – írja Albertus Martin kanadai érsek a *De Trinitate* francia fordításának bevezetésében.⁴⁷ Ezért kap oly nagy hangsúlyt Hilarius himnuszában az Atya és a Fiú egysége.

Az arezzói kódex még egy forráscsoportra felhívja a figyelmet. Ez a cím vezeti be ugyanis Hilarius himnuszait: *Incipiunt Hymni eiusdem* – „Kezdődnek ugyanennek Himnuszai.” Az első himnusz előtt azonban ez a kétsoros vers található, nagy iniciáléval kiemelve:

⁴⁷ Hilaire de Poitiers: La Trinité, Volume I, 11.

Felix propheta David primus organi
in carne Christum hymnis mundo nuntians.⁴⁸

Boldog proféta Dávid: hangszerével ő
hirdette elsőként: Krisztus megtestesült.

Jacques Fontaine szerint „Hilarius szándékosan helyezett *Himnuszgyűjteménye* elé egy disztichont, hogy rávilágítson a folyamatosságra a Zsoltárok és saját Himnuszai között.”⁴⁹ Buzna Viktor is közli ezt a jambikus senariusban költött kétsorost az 1. himnusz előtt, és e himnusz magyarázataiban kétszer hivatkozik a zsoltárok hatására is.⁵⁰

Végző összegezésként – azt hiszem – idézhetem az ókeresztény irodalom kiváló kutatójának, Révay Józsefnek véleményét Buzna Viktor disszertációjának eredményeiről:

Buzna belső okok alapján az arezzói kézirat mindhárom himnusát Hilariusénak tartja. Összeveti e himnuszok stílusbeli sajátosságait Hilarius egyéb műveivel és számos rokon, sőt egyező helyet sikerül kimutatnia. Hosszadalmas és részletes bizonyítása után sem merném Hilarius szerzőségét a 2. és a 3. himnusra nézve is kétségtelen bizonyossággal is állítani. Kutatásai a szerzőséget nem bizonyították be végérvényesen, de *nagyon valószínűvé* tették.⁵¹

Révay Józsefnek ez az értékelése 110 évvel ezelőtt látott napvilágot, és ez alatt a hosszú idő alatt – úgy tűnik –, hogy a nemzetközi szakirodalom is, a mérvadó francia,⁵² angol,⁵³ német⁵⁴ és olasz⁵⁵ nyelvű kézikönyvek hitelesnek fogadják el Hilarius mindhárom töredékes himnusát. Ez azonban nem ment fel azon kötelesség alól, hogy

⁴⁸ S. Hilarii Tractatus de Mysteriis et Hymni..., 28.

⁴⁹ Fontaine: Études sur la poésie latine..., 47, 1. lj.

⁵⁰ Buzna: De hymnis Sancti Hilarii..., 38; 41, 2. lj; 43, 3. lj.

⁵¹ Révay: V. Buzna S. J.: De hymnis..., 357.

⁵² Zehnacker – Fredouille: Littérature latine, 380: „Trois Hymnes de lui seulement nous sont parvenues, et encore incomplètement.”

⁵³ Raby: A History of Christian-Latin Poetry..., 42: „The three surviving fragments of the hymnes of Hilary do not convey an impression of poetical genius, but they are of considerable interest to the student of the beginnings of Christian-Latin verse.”

⁵⁴ Herzog (Hg.): Restauration und Erneuerung..., 475: „Die drei erhaltenen Hymnen, die sich gut in das Thema 'Hymnus als laudes Dei' (in psalm 64, 2) einfügen, feiern die Geschichte der Beziehung zwischen Gott und den Menschen, in deren Mittelpunkt Christus steht und an der die Menschheit teilhaft.”

⁵⁵ Conte: Letteratura latina, 505: „Fra tutti quelli da Ilario e raccolti nel Liber hymnorum ce ne sono pervenuti solo tre, e per di più lacunosi.”

magam is bizonyítsam Hilarius 2. és 3. himnuszának hitelességét úgy, ahogyan ebben a dolgozatban megkíséreltem bizonyítani Buzna Viktor nyomát követve az 1. himnusz hitelességét. Ez azonban már a jövő feladata lesz.

BIBLIOGRÁFIA

- Adamik, Béla: Zur Prosodie, Metrik und Interpretation von Catulls Carmen 116. = Wiener Studien 127 (2014), 151–164.
- Adamik Tamás: Római irodalom a kezdetektől a Nyugatrómai Birodalom bukásáig. Pozsony: Kalligram, 2009.
- Adamik Tamás: Római irodalom a késő császárkorban. Budapest: Seneca Kiadó, 1996.
- Amor Sanctus. Szent szeretet könyve. Középkori himnuszok latinul és magyarul. Fordította és magyarázta Babits Mihály. Budapest: Helikon Kiadó, 1988.
- Andresen, Carl: Geschichte des Christentums. I. Von den Anfängen bis zur Hochscholastik. Stuttgart: Kohlhammer, 1975.
- Becker Fülöp: Hilarius Pictaviensis. = Ókori Lexikon, mek.oszk.hu/03400/03410/html/3737.html
- Buzna, Victore: De hymnis Sancti Hilarii episcopi Pictaviensis. Coloczae, 1911.
- Catullus versei. Catulli Veronensis liber. A szöveget gondozta, a bevezetést és a jegyzeteket írta Adamik Tamás. Auctores Latini XV. Budapest: Tankönyvkiadó, 1971.
- Conte, Gian Biagio: Letteratura latina. Manuale storico dalle origini alla fine dell'impero romano con la collaborazione di Alessandro Barchiesi, Emmanuele Narducci, Giovanni Polara, Giuliano Ranucci, Gianpiero Risati. Nuova edizione. Firenze: Le Monnier Università; Milano: Mondadori Education, 2019.
- Csehy Zoltán – Polgár Anikó: Illatos kenőcsök háza. A középkori latin költészet gyöngyszemei. Pozsony: Kalligram, 2009.
- Doignon, Jean: Hilarius von Poitiers = Reallexikon für Antike und Christentum, Lieferung 114. Stuttgart: Anton Hiersemann, 1989, 139–167.
- Fontaine, Jacques: Études sur la poésie latine tardive d'Ausone a Prudence. Paris: Société d'édition les Belles Lettres, 1980.
- Goffinet, Émile: L'utilisation d'Origène dans le Commentaire des psaumes de saint Hilaire de Poitiers. Studia Hellenistica 14. Louvain: Publications Universitaires de Louvain, 1965.
- Herzog, Reinhart (Hg.): Restauration und Erneuerung. Die lateinische Literatur von 284 bis 374 n. Chr. Handbuch der lateinischen Literatur der Antike. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1989.
- Hilaire de Poitiers: La Trinité. Le Christ et l'histoire. Volume III. Livres X–XII, Paris: Desclée de Brouwer, 1981.
- Hilaire de Poitiers: La Trinité. Le mystère de Dieu. Volume I. Introduction de Mgr Albertus Martin, évêque de Nicolet (Canada). Traduction de Mgr A. Martin, avec la collaboration du Frère Luc Brésard, moine de Cîteaux. Collection «Les Pères dans la foi». Livres I–V. Paris: Desclée de Brouwer, 1981.
- Hilaire de Poitiers: La Trinité le Fils de Dieu. Volume II. Livres VI–IX, Paris: Desclée de Brouwer, 1981.
- Hilaire de Poitiers: Sur Matthieu. Tome I. Introduction, texte critique, traduction et notes. Sources chrétiennes, 254. Paris: Éditions du Cerf, 1978. Tome II. Texte critique, traduction, notes, index et appendice. Sources chrétiennes, 258. Paris: Éditions du Cerf, 1979.
- Sancti Hilarii Pictaviensis episcopi Opera omnia. Turnhout: Brepols, 1991–1994.
- S. Hieronymi De viris illustribus. Ex recensione Guilelmi Herdingii. Lipsiae: Teubner, 1879.

- S. Hieronymi Commentaria in Epistolam ad Galatas = S. Eusebii Hieronymi: Opera Omnia, Tomus Septimus, (Patrologia Latina t. 26), 1845, col. 307–438.
- S. Hilarii episcopi Pictaviensis Opera. Pars quarta. Recensuit Allfredus Feder S. I. Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum, 65. Vindobonae: Tempsky, 1916.
- S. Hilarii episcopi Pictaviensis Tractatus super Psalmos. Recensuit et commentario critico instruxit Antonius Zingerle. Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum, 22. Vindobonae: Tempsky, 1891.
- S. Hilarii Tractatus de Mysteriis et Hymni et S. Siviae Aquitanae Peregrinatio ad loca sancta quae inedita ex codice Arretino deprompsit Ioh. Franciscus Gamurrini. Accedit Petri Diaconi Liber de locis sanctis. Romae, 1887.
- Himnuszok. Válogatás a Római Breviárium himnuszaiból. Összeállította, fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta: Farkasfalvy Dénes O. Cist. Budapest, Szent István Társulat, 1984.
- Himnuszok könyve. A keresztény himnuszok költészet remekei latinul és magyarul. Fordította Sík Sándor. Budapest: Szent István Társulat, 1943.
- Q. Horati Flacci: Opera. Edidit Staphanus Borzsák. Leipzig: Teubner, 1984.
- S. Isidori Hispalensis Episcopi. Opera omnia. (Patrologia Latina t. 83). Parisiis: Excudebat Migne, 1850.
- Kannengiesser, Charles: S. Hilaire de Poitiers. = Dictionnaire de spiritualité ascétique et mystique, vol. 6, 466–499.
- Magyar Katolikus Lexikon, II. Budapest: Szent István Társulat, 1995.
- Manitius, Max: Geschichte der christlichen lateinischen Poesie. Stuttgart: Cotta, 1891.
- Moravek Endre: A magyar klasszika-filológiai irodalom bibliográfiája, 1901–1925. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1930.
- Zsolt Angéla – Kovács Endre – Papp Árpád: abecedarium = Világirodalmi Lexikon 1. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970, 14.
- Raby, Frederic J. E.: A History of Christian-Latin Poetry from the Beginnings to the Close of the Middle Ages. Oxford: Clarendon Press, 1953.
- Révay József: V. Buzna S. J.: De hymnis sancti Hilarii episcopi Pictaviensis. Coloczae, 1911. (Producebat A. Jurcsó Typogr.) N. S-r. 95 l. = Egyetemes Philologiai Közlöny 36 (1912), 356–357.
- Seng, Helmut: Der Versbau im Ersten Hymnus des Hilarius = Hermes 126 (1998/4), 488–502.
- Smith's Bible Dictionary. The complete and unabridged masterwork as prepared by William Smith, LL. D. A Jove Book, Seventh printing, 1985.
- Szepes Erika: Szent Hilarius = Világirodalmi Lexikon 1. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975, 460.
- Zechnacker, Hubert – Fredouille, Jean-Claude: Littérature latine. Paris: Presses Universitaires de France, 1993.